

Джерела та література

1. Охріменко Г. Особливості стжижовської культури Волині та Волинського Полісся/ Г. Охріменко, М. Кучинко, Н. Склярєнко, І. Шовковин // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко, Н. Склярєнко та ін. - Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. - С. 425-456.
2. Охріменко Г. Розвиток керамічного виробництва на Волині: [навч. посіб.] / Г. Охріменко, М. Кучинко, Н. Кубицька. - Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2003. - 247 с.
3. Ткач В. Пам'ятки культур ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) / В. Ткач // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко, Н. Склярєнко та ін. - Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. - С.571-709.
4. Głosik J. Kultura strzyżewska // Materiały starożytne. -Wrocław-Warszawa- Krakow: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1968. - Т. 11. — S.7-115.

УДК 904: 726.95

А.М.Климчук

ХРЕСТИКИ-ЕНКОЛПІОНИ – МИСТЕЦЬКІ ТВОРИ ЮВЕЛІРНОГО РЕМЕСЛА

Ювелірні вироби релігійного призначення періоду Київської Русі, в тому числі й хрестики-енколпіони, не вивчені належним чином. Метою цієї статті є спроба дати характеристику енколпіонам як мистецьким творам ювелірного ремесла. Охарактеризовано цілому енколпіони, техніку їх виготовлення та подано основну класифікацію. Окрему увагу в статті звернуто на ювелірні майстерні, знайдені на Волині та Крилоській горі в Галичі, в яких виготовлялися хрестики-енколпіони.

Ключові слова: Київська Русь, ювелірне мистецтво, хрестики-енколпіони.

Ювелирные изделия религиозного назначения периода Киевской Руси, в том числе и крестики-энколпионы, не изучены должным образом. Целью этой статьи является попытка дать характеристику энколпионов как художественным произведениям ювелирного ремесла. Охарактеризовано целому энколпионы, технику их изготовления и представлен основную классификацию. Особое внимание в статье обращено на ювелирные мастерские, найденные на Волини и Крылоской горе в Галиче, в которых изготавливались крестики-энколпионы.

Ключевые слова: Киевская Русь, ювелирное искусство, крестики-энколпионы.

Jewelry religious purposes of Kievan Rus period, including cross-Encolpyon not studied properly. The purpose of this article is an attempt to characterize Encolpyon as works of art jewelry craft. Oharektyryzovano whole Encolpyon, their manufacturing techniques and presents the basic classification. Particular attention is drawn to Article jewelery workshops found in Volyn and Kryloska Gora in Galicia region, which made crosses Encolpyon.

Key words: Kievan Rus, jewelry, crosses Encolpyon.

Ювелірні вироби доби Київської Русі вражають високою естетикою і технікою виконання. Були відомі і застосовувалися чорніння срібла, лиття з дорогоцінних металів, карбування, інкрустація, техніка скані (узори з тонких металевих ниток) і зерні (прикраси з напаяних дрібних металевих кульок). Вершина ювелірного мистецтва – техніка перегородчатої емалі. Прийшла вона з Візантії, але незабаром київські майстри перевершили вчителів. Процес виготовлення схематично виглядав так. На золоту пластину наплавляли тонкі золоті перегородки, отримані порожнини заповнювали емалевим порошком і розплавляли його. У древніх скарбах знайдені прикраси з зображенням сирен, дерева життя, квіткового орнаменту. Німецький знавець ремесел Теофіл (XI століття), перелічуючи в своїй записці країни, які уславилися в різних мистецтвах, на почесному місці назвав Русь, майстри якої були відомі своїми виробами «з золота з емаллю і з срібла з черню».

Окремі предмети релігійного ювелірного мистецтва Русі, переважно це енколпіони, хрестики та іконки, були опубліковані раніше Г. Власовою [1], О. Гаврилюком [2], В. Олійником [7], І. Русановою [11], О. Ратичем [9], В. Рожком [10], М. Ягодинською [13, 14] та іншими. Та слід визнати, що ювелірні предмети релігійного призначення не вивчені належним чином до цих пір. Головною перепоною тут є проблема з їхнім датуванням. В. Н. Перетц у праці «Про деякі причинки для датування давньоруського мідного лиття» запропонував 7 пунктів, які необхідно мати на увазі при вивченні мідного лиття.

З християнізацією Русі входять в моду сакральні речі: мідні, бронзові хрестики, суцільно відлиті та складені з двох частин – енколпіони. Більшість предметів давньоруського дрібного литва представлені двостульчатими хрестами, які різняться за формою, зображеннями на них і супроводжуючими написами, а також за місцем і часом виготовлення. Грецьке слово «енколпійон» в буквальному смислі означає «на груди». Енколпійон – це складний хрест для зберігання мощей шанованого святого, який зображений на одній із сторін хреста (звідки їх друга назва – мощевик). У писемних джерелах періоду Київської Русі такі нагрудні хрести називали «кресть малый». Віра в чудодійну силу енколпійонів пов'язана з культом святих мощів, що зародився в ранньохристиянську епоху і був в традиції християнської церкви [5].

Археологічний матеріал з пам'яток Давньої Русі дозволяє встановити способи носіння хрестів-релікваріїв. Окрім розташування їх на верхньому одязі у відкритому вигляді, вони часто вкладалися у спеціальні чохла. Про це свідчать знахідки хрестів разом із такими сховищами, які, завдяки сприятливим умовам, дійшли до нашого часу. Вони виявлені у Володимирі-на-Клязьмі, де енколпійон розміщувався всередині чохла, зробленого з двох трапецієвидних шматків тканини, розшитих срібними бляшками. Він знизу надівався на енколпійон і прикривав його, крім ворварки, крізь яку протягували мотузку для носіння. Інший енколпійон менших розмірів зберігався в мішечку із затяжною горловиною. Це свідчить про особливе значення предметів такого плану для населення й бережне ставлення до енколпійонів як дорогоцінних реліквій [8, с. 26].

Найраніше енколпійони з фрагментами Господнього дерева були не просто релігійними скарбами для християн, але їх і виготовляли з дорогоцінних матеріалів, у надзвичайно складній художній техніці. За будовою енколпійони склалися з двох з'єднаних шарнірами частин, які називають аверсом (лицева) і реверсом (зворотна), всередині лежали мощі святих, шматочки Животворящого Хреста та інші християнські реліквії. Половинки відливалися в глиняних чи кам'яних формочках, складених з двох частин. Під час виливання лицеві частини одержували фігуральні та медальйонні відбитки. Далі вони могли доповнюватися гравіюванням, інкрустацією, декоруванням емаллями.

Енколпійони в сучасній науці поділяються на дві великі групи: візантійські та давньоруські. У кожній із цих груп виділяються окремі типи. Появу близькосхідних енколпійонів на території Київської Русі, професор Чернівецького університету С. Пивоваров пов'язує з цілеспрямованою діяльністю візантійських православних кіл у сфері християнізації давньоруського населення. Такі енколпійони, що були знайдені в Галичі, Києві, Василеві, виготовлялися при православних (мелькитських) монастирях у візантійських провінціях у Сирії та Палестині. Звідти прочани-пілігрими, купці, представники візантійських та дипломатичних місій привозили їх на давньоруські землі. Частина хрестів дарувалась візантійським духовенствам руським прихильникам християнства.

Однак, існує і протилежна точка зору. Сучасна львівська дослідниця С. Боньковська аргументовано доводить, що традиція нагрудних хрестів у Південно-Західній Європі, тобто в західно-римській церкві була поширена в кінці IV-V ст. Галицькі хрестики з оголеним Розп'яттям є порівняно раніші навіть від велико-моравських (X-XI ст.) і вони були виконані під безпосереднім впливом до романської західноєвропейської іконографії [5].

Енколпійони Київської Русі належать до великої групи пам'яток – званих мідним литтям. Вони діляться на сім груп:

- хрести із зображеннями, виконаними з врізаними, литими лініями;
- хрести з високим рельєфом;
- хрести рельєфно-черневі;
- хрести черневі;
- хрести з емаллю перегородчасто-виїмчасті;
- хрести з емаллю виїмчастою;
- хрести рельєфні [10, с.14].

Тематика зображень на хрестах не надто різноманітна. В більшості випадків на лицьовому боці зображено Розп'яття, на зворотному – Богоматір (Оранту або Одигітрію). Інколи на звороті Богоматір замінювалася великим вісьмикінечним хрестом. На кінцях в більшості випадків зображувалися святи (погрудні) і значно рідше монограми імені Христа. Зображення святих в якості центрального трапляється вкрай рідко, якщо не брати до уваги групу однотипних хрестів з Борисом і Глібом. Написи на хрестах бувають слов'янською мовою або нейтральними, які можуть бути як слов'янськими, так і грецькими. За формою хрести поділяються на прямокінечні і з заокругленими кінцями [10, с. 27-28].

Російський академік Борис Рибаків, розпочавши ще в роки Другої світової війни свою працю над знаменитим дослідженням «Ремесло Давньої Русі» [12], звернув особливу увагу на енколпійони із

поміщеним на них написом, який помилково був зроблений не в природному вигляді, а в дзеркальному зображенні — справа наліво. Науковець розумів, що звернення «Пресвята Богородице, допоможи» мусило з'явитися напередодні якоїсь очікуваної трагедії. І, справді, вивчення показало, що виявлені археологами хрести-складні такого типу в Києві та на Райковецькому городищі перебували в культурному шарі землі 1240-1241 рр. У культурному шарі старої Рязані та інших міст Північно-Східної Русі, знищених татаро-монгольським нашествям 1237-1238 років, таких христів не траплялося. Таким чином, наявність на хрестах молитовного звернення по допомогу до Богоматері підтверджує, що їх виробництво було налагоджено незадовго до навали Батия або вже в період його просування Руссю.

Хрести-енколпіони зі зворотним написом зарубіжні археологи відкривали в містах Польщі, Румунії, Білорусі й Молдови. Вони є нині в експозиціях Афінського археологічного музею, Музею прикладного мистецтва в Белграді, Угорського національного музею в Будапешті, Музею християнського мистецтва у Ватикані. Але чомусь досі майже всі дослідники пояснювали їх появу в XIII столітті у західних країнах як результат торгово-економічних, культурних чи релігійних контактів. Найбільш переконливим прикладом давньорусько-європейських релігійних зв'язків є хрест-енколпійон, який виявили польські археологи в процесі розкопок катедрального собору в Гнезні – осідку місцевих архієпископів. Порівняння цієї пам'ятки з галицьким енкалпіоном з коморисховища ювеліра наводить на думку, що цілком імовірно його виготовлення в бронзолivarній майстерні княжого Галича [4, с. 5].

Центрами декоративно-прикладного мистецтва Північно-Західної Русі були Луцьк, Дорогобуж, Пересопниця, де працювали майстри-ювеліри. В них виготовлялися енкалпіони, інколи прикрашені емаллю та черню. Наприклад, асортимент виробів володимирських майстрів був досить різноманітний: в некролозі кн. Володимиру Васильковичу перераховують золоті ікони, обкладинки церковних книг, прикрашені сріблом, емаллю, перлами, відлити з міді ворота, дзвони. Крім виробів місцевих майстрів на території Галицько-Волинського князівства поширювалися витвори київських.

Волинські енкалпіони та хрести відрізнялись деякими деталями, розмірами, сюжетами та формою від виробів Галицьких, Київських та інших територій [3, с. 34].

Так, в Луцьку по вул. Короленка у 1981 році Г. Охріменком відкрито залишки житла-майстерні: печі (80 на 80 см.) та дзвоноподібного тигля з масовиною ручкою та отвором біля неї, шматочки олова тощо [3, с. 31].

У 1981 році археологічна експедиція під керівництвом В. Ауліха відкрила на Крилоській горі сховище-комору галицького ювеліра, яка загинула в 1241 році. Такого великого ремісничого комплексу XIII століття досі не знайдено в жодному середньовічному місті. Дослідники виявили 160 тигельків – спеціальних посудин для лиття прикрас і культових речей з дорогоцінних металів. У сховищі відкрито вісім екземплярів христів-релікваріїв, виготовлених в майстерні. Кожен з них на лицевій стороні має зображення Розп'яття. Очевидно, що дві парні бронзові іконки з образами Богородиці і Христа-Пантократора – це готові вироби невідомого галицького ювеліра, а три інші іконки з каменю слугували за взірці для випуску масової продукції. Іконку з Розп'яттям можна віднести до шедеврів давньоруської пластики XII століття. Образочок «Зішестя Христа в ад» майже немає аналогій в тогочасному релігійному мистецтві. У центрі на повний ріст зображено Христа. Права рука Ісуса простягнута до Адама, що стоїть навколішки. Христос виводить з пекла прародича людства Адама і його дружину Єву. По ліву руку від Христа знаходиться зображення напівфігури стародавніх царів Соломона і Давида, а над ними – Йоан Хреститель. Це єдине в старій українській іконографії вирішення теми Воскресіння Христа. Животворящий восьмикінецьний хрест, який тримає Ісус у лівій руці, – це символ перемоги над смертю [5].

Джерела та література

1. Власова Г. М. Бронзовые изделия XI–XIII вв. из с. Зеленче // МАСП. –1962. – № 4. – С. 246-259.
2. Гаврилюк О. Давньоруські предмети християнського культу з Тернопільщини // Релігія і церква в національному відродженні України. – Тернопіль, 1993. – С. 58.
3. Златогорський Олексій, Охріменко Григорій, Савицький Володимир. Знахідки давньоруських енкалпіонів на території Волині // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи. Матеріали XXII обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 2007. – С.29-34.
4. Коваль Ігор, Воробчак Андрій. Вічні таємниці української археології: [в княжому Галичі при розкопках знайдені хрести, які свідчать про початки християнізації на Прикарпатті] // Галицьке слово (Галич). – 2010. – № 25. – С. 5.

5. Коваль Ігор, Духович Наталія. Загублені сліди першої галицької еміграції [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&tx_ttnews\[tt_news\]=21451&tx_ttnews\[backPid\]=24&cHash=e0b12e53fb](http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&tx_ttnews[tt_news]=21451&tx_ttnews[backPid]=24&cHash=e0b12e53fb)
6. Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2003.– 432 с.
7. Олійник Василь, Олійник Віталій. Знахідки давньоруських енколпіонів на півдні Тернопільщини // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 12. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – С. 390- 392.
8. Пивоваров С. Хрести-релікварії з давньоруських пам'яток межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра // Галичина. – 2012. – Ч. 20-21. – С. 26-36.
9. Ратич О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – Київ, 1957. – 96 с. Рожко В. Є. Хрести історичної Волині IX–XX ст. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2012.– с.
10. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. 2-е изд., испр. – М.: Ладога-100, 2007.– 304 с.
11. Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X–XIII веков. – Ленинград, 1971. – 128 с.
12. Ягодинаська Марина. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 11 – Львів, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича при НАН України, 2007. – С. 346-357.
13. Ягодинаська М. О. Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля // *Studia archaeologica*. – Львів. – 1993. – № 1. – С. 67-71.

УДК 902(477.81/.82)

Б.А. Прищепя

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА ДУБНО ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

За археологічними джерелами проаналізовано розвиток міста Дубно починаючи з X ст. Намічені основні етапи формування топографічної структури поселення епохи Київської Русі. Показано вплив планування поселення XI–XIII ст. на розвиток міста за доби князів Острозьких у XV – початку XVII ст.

Ключові слова: Волинь, середньовіччя, місто, археологічні джерела, планувальна структура.

Б.А. Прищепя. Историческая топография средневекового города Дубно за археологическими источниками. По археологическим источникам проанализировано развитие Дубно начиная с X в. Намечены основные этапы формирования топографической структуры поселения эпохи Киевской Руси. Показано влияние планировки поселения XI–XIII вв. на развитие города во времена князей Острожских в XV – начале XVII вв.

Ключевые слова: Волинь, средневековье, город, археологические источники, планировочная структура.

Pryshchepa B.A. Historical Topography of Medieval Town of Dubno Based on Archeological Sources. Based on the archaeological sources, the development of Dubno since the 10th century has been analyzed. The main stages in the formation of the topographical structure of the settlement in the period of Kiev Rus have been determined. The impact of the settlement's planning on the town in the times of Ostrozyk princes (15th–17^m cc.) has been showed.

Key words: Volyn, medieval times, town, archeological sources, planning structure.

Рання історія волинських міст залишається слабо вивченою через фрагментарність та лаконічність писемних джерел, в першу чергу літописів. На сучасному етапі історичних досліджень розширити і поглибити наші знання дозволяє залучення археологічних джерел. З 2004 р. Рівненською філією державного підприємства науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ проводяться археологічні експертизи та розкопки в м. Дубно. Отримані нові археологічні джерела в поєднанні з результатами робіт попередніх дослідників дозволяють розглянути історичну топографію цього середньовічного міста, проаналізувати процес його зародження та розвитку в епоху Київської Русі та за литовсько-польської доби.